
I. İSLAM DÜŞÜNCEİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER - TARTIŞMALAR

Yayına Hazırlayan
Mehmet Bekârođlu

BEYAN YAYINLARI, 197

Dizgi: EFOR Masa Üstü Yayıncılık - Organizasyon / Trabzon

Kapak ve Ofset Hazırlık: *Bey Ajans* 512 76 97

ISBN 975-473-116-0

BEYAN YAYINLARI

Alayköşkü Cad. No: 12 Cağaloğlu/İstanbul

Tel: 512 76 97 - 526 50 10

Günümüzde İslâm'ın Doğru Anlaşılmasında Tarihi Birikimin Önümüze Çıkardığı Bazı Engeller

Mustafa AYDIN

Günümüzde İslâm'ın anlaşılması noktasında önümüzdeki engellerin genelde iki kanaldan geldiği söylenebilir. Kısaca bunlardan birisi **modernist eğilim**, diğeri **tarihi birikim**dir. Modernizm, konuya bir yorum dinamizmi vermesi, motive etmesi bakımından; geleneksel birikim sürekliliği vurgulaması açısından bazı olumluluklar sergiliyorlarsa da Kur'anî çerçevede bir İslâm düşüncesinin oluşması önünde bazı olumsuzluklar da türetmektedirler. Bilindiği gibi modernizm, bu noktada Müslümanı belli bir yöne kanalize etmekte, kullandığı tüm kavram ve düşünce normlarıyla bir bakıma İslâm'ı aklileştirmeye yönelmektedir. Gerçekten de Kur'an'a dayandığını söyleyen pek çok insan da burada İslâm'ı bir aklileştirmeye götürmektedir. Dolayısıyla de ayetin yüzüne bakarak ileri sürülen yorumun (ve tarihi birikime yöneltilen eleştirinin) önemli bir kısmı muhtemelen Kur'an'ın söylediklerinden çok kendi söyledikleridir.

Burada asıl değinmeyi düşündüğümüz tarihi birikim için de durum aynıdır. İslâm'ı anlamak için önümüzde belli kavramlar ve yorumlar vardır. Üstelik bunlar fert ve toplum bilincinde öylesine yer etmişlerdir ki, Kur'an'ın yüzüne baktığımızda da bunları okumaktayız. En azından onun yönlendirdiği bir yorum getirmekteyiz. Yani bilincin gerisinde (Mannheim'in deyimyle) bir *Constellation* sistemi insanı yönlendirmektedir. Biz burada önce bu sistemin nasıl

oluşturduğunu, sonra da tarihi birikim içinde bu yönlendiricilerin ne olduğunu ifade etmeye çalışacağız.

Düşünce disiplinlerinin ilginç noktalarından birisi, objenin kendisi, açıklama biçimi veya tekniklerinden çok yaklaşım tarzıdır. Önümüzde duran bir nesneye herkes bir açıklama / yorum getirebilir ve yöntem ve teknikleri aynı olan insanlar benzer açıklamalar yapabilirler. Pozitivizmin getirdiği "bilimsel" denen açıklama biçimi bunun en somut örneğidir. Ancak "yaklaşım" dediğimiz daha alt seviyedeki bir tavır farklı ise bu açıklamalar daha değişik olabilir. Meselâ bilgide "doğru" önemli değil, "yararlı" önemlidir, diyen bir yaklaşım aynı objeden farklı bir sonuç çıkarabilir.

⟨Düşünce tarihinde özellikle din, hukuk, siyaset, vb. gibi alanlarda zamanla bir bakıma "paradigma" diyebileceğimiz, tartışmasız kabul edilen ve genelde içinde bulunulan durumu yönlendiren, dışarıya çıkılmadığı sürece etkisi farkedilmeyen bilgide ve tavırda başat ilkeler doğmaktadır. Meselâ Batıda hukuk sisteminde "cezalandırıcı" hukuk, "caydırıcı" hukuk, "tedavi edici" hukuk ilkeleri böylesi başat ilkelerdir. ⟩

Söz konusu ettiğimiz ilkeler fert ve toplum bilincine konu olan bilim, sanat, hukuk, siyaset ve din alanlarının tamamında kendini gösterir. Meselâ dinin algılanışı, pratikleri ortadaki kendi somut öncül ve dayanaklarına rağmen o temel yaklaşıma göre ilerler. Oluşumun içinde dinin pek çok objesi de yer aldığından gelişmenin eksenini üzerinde kimse durmaz. Esasen bu sürecin dışından bakmayı gerektirecek bir zamana kadar böylesi bir ihtiyaç da duyulmaz.

Bu açıdan bakılınca dinin algılanışını yönlendiren tarihi paradigma'nın dinin özündeki ahlâkiliğe rağmen "ontolojik bir tavır" olduğunu görürüz. Yani dinin (özellikle de bir semavi dinin) iki algılanış biçimi vardır: Birincisi, (felsefi bir deyimle) *gnoseolojik / ahlâki*, ikincisi ise *teolojik / ontolojik*'tir.

⟨Çıkış noktası ahlâk olan birinci anlayışa göre (ki genelde dinin doğasının gereği budur) din bir hayat tarzıdır, onun hedefi emirlerin yaşanmasıdır. Amaç Allah'a ibadettir, insana düşen, ilâhi buyruklarla bütünleşmektir. Kozmik dünya bu ahlâki tavrın tabir caizse bir fonudur. Yani onun üstüne düşünme de nihai bir amaç değildir. Hükmi olanın desteklenmesine yöneliktir. ⟩

Ontolojik tabanlı olan ikinci anlayışa göre ise dinin hedefi Tanrı'yı bilmek, evreni anlamak, onunla kâinat arasındaki bağlantıyı kurmak, insanın varlık olarak mesafesini göstermek, ya ontolojik çerçevede çok ileriye götürülmüş bir tenzihle arayış açmak, ya da (daha yaygın yapıldığı biçimiyle) mesafeyi kapatarak, Allah'ın kendisiyle

(emirleriyle değil) bütünleşebilmenin (bir ve beraber olabilmenin) yolunu aramaktır. Yani buna göre dindarlık, insanın Allah'ın mevcudiyeti karşısında kendine makul bir yer bulabilmesidir.

Demek ki sorun dinin hangi ekseninde anlaşılacağıdır: Ahlâki mi, ontolojik mi? Bir başka deyişle kozmolojik ağırlıklı bir dünya görüşü mü, değer ağırlıklı bir hayat tarzı mı? Hemen belirtelim ki ahlâk eksenli olan din çoğu kere ontolojik eksenli anlaşılmalı, buradan da bazı sorunlar doğmuştur. Meselâ dinin ruhani çerçevede anlaşılması yaygın hale gelmiştir. (Bu ayırım Weber'in mistik ve asketizm ayırımından farklıdır.)

Şüphesiz Kur'an'a bütüncü bir eğilimle yaklaştığımızda görürüz ki İslâm ahlâk eksenlidir. İnsan bu dünyaya Allah'a ibadet için gelmiştir. Kozmik âlemin ilâhî çerçevesini bilmek / anlamak için değil, Allah'ın emirleriyle bütünleşmek için vardır. Tabii buna göre din de insana ibadet tarzını (yani ferdi ve sosyal çerçevede gerçekleşecek bir ahlâk sistemini) göstermek için gönderilmiştir.

Kur'an'daki bütün ayetler ele aldığı tüm olgu - olay ve varlıkları ahlâki açıdan ortaya koymuştur. Meselâ kıssalar geçmiş kavimlerden bahsediyor, ama birer tarihi belge değil; bazı ayetler somut sosyal kurallar ortaya koyuyor ama günübirlik bir hukuk değil. Ay, güneş ve yıldızlardan bahseden ayetler var, ama bunlar bir astronomi değil. Fiziki - kimyasal olaylardan bahsediş bir fiziksel bakış değil; ilimden - fıkıhtan bahsediş, salt bir epistemoloji kurmak ve hatta insanın çevresinde tecrübi mahiyette bilgiler toplamasının yolunu göstermek için değildir. Şüphesiz Kur'an-ı Kerim böylesi yaklaşımların olmayacağını veya meşru sayılmayacağını belirtmez. Üzerinde durduğu şey, *hükmi - şeri - ahlâki* olandır, bütün izahlar hep ona döner. Çünkü dinin odaklaştığı yer burasıdır. Yer ve göklerin tasviri bile bu ahlâkın kaynağını vurgulamaya, kudreti sınırsız olan Allah'a dayandığını perçinlemeye yöneliktir.

Burada ahlâk'tan kastımız, takva ve fücûr arasındaki bir dengede yaratılmış insan doğasını iyiye yönlendirmek üzere buyrulmuş ilâhî - hükmi kurallardır. Ahlâk, insanın başta Allah'a, sonra kendine, çevresindeki insan ve diğer varlıklara karşı ilişkisinde sergilediği *iman - eylem - düşünce* bazında tavırlardır. Tavır diyoruz çünkü yalnız iman değil, nice zihni ve amelî süreç, kalbî tutum ve davranış düzeyinde ele alınan bir işlemdir. Buna göre meselâ ilk bakışta zihinle yapılabilecek bir iş gibi görünen fikhetme, aynı zamanda kalbî bir iştir. Bazıları olaylara kalbî boyutta yaklaşmadığı için İslâm'ı anlayamamaktadır. Yine bazı ameller, çıkış noktası küfür olmamasına rağmen sonu onunla bitmektedir. İşte sırf zihni olmayan, salt teolojik ve eskatolojik nitelik taşımayan bu bütüncü çizgiye "**ahlâki**" diyoruz.

Ne var ki tarihi gelişiminde İslâm'ın algılanışı ahlâki değil ontolojik boyutta olmuştur. Yani İslâm anlayışı bir varlık felsefesi olarak gelişmiştir. İslâmî anlayışın iki tipik yorumu sayılan "**Sûfilik**" ve "**Kelâm**" başta olmak üzere bu durumu tüm dini disiplinlerde ve prototip denebilecek davranış tarzlarında görmek mümkündür. Meselâ bu açıdan sûfi için önemli olan, Tanrı'yı ontik bir vakua olarak kendi içinde keşfetmek (yakalamak), bir vecd ile arayı kapatmak, ontolojik bir birlik sağlamak, daha ılımlı bir deyişle mesafeyi azaltacak bir çaba içinde bulunmaktır. Sûfilğin üst düzeydeki en belirgin felsefesi olan "**Vahdet-i Vücut**" Allah ile varlık arasındaki ontik birliği ileri sürerken, Kelâmcı aradaki açıklığı göstermeye, Allah'ın varlığını nesnel dünyada bulduğu bazı delillerle ispatlamaya çalışmaktadır. Bazı hadis ehli ve fakih bile Allah'ı tenzih ederken farkına varmadan yer yer bir teşbihe ulaşmışlardır.

Tabii münferit olarak bazı âyet ve hadislerle desteklenebilecek bu süreçte İslâm'ın ahlâki boyutu da büyük çapta kaybolmuştur. (Esasen bütünlük korunmaz ve bazı objektif yorumlara gidilirse pek çok düşünce sistemi İslâm'a onaylatılabilir.) Daha önemlisi şimdi Kur'an'ı ve Sünnet'i ele alıp okuyan bir mümin onlara bu temel paradigma açısından bakmaktadır. Çünkü konulara yüzyıllardır böyle bakılagelmiştir.

Şüphesiz amacımız geçmişi karalamak değildir. Biz şahsen en olumsuz gelişmelerin (ya da bugün öyle sandığımız birikimin) bir iyi niyet ürünü olduğundan kuşkuymuz yok. Tüm bunlar zamana göre iyi niyetle yapılmış gerçekleştirmelerdir. Eleştirilerimiz bugün o birikimi bütünüyle bir çıkış noktası sayıp saymamakla ilgilidir. Demek istediğimiz, tarihi birikimden yararlanılsa da çıkış noktası Kur'an ve Sünnet'in ahlâk eksenindeki anlaşılması olmalıdır. Tarihi paradigmalar onların önüne geçirilmemelidir.

Şimdi bu ontolojik gelişmenin biraz da sebep ve sonuçlarından bahsedelim. Bu gelişmenin sebebi kanaatimizce genel olarak kültürel etkileşimler ve özellikle Yunan felsefesinin ontolojik tavrıdır. Hemen belirtmeliyiz ki, İslâm düşüncesi henüz akidenin şekilleniş dönemlerinde (ikinci yüzyılın başlarından itibaren) Hind ve İran'ın yanında Bizans'la etkileşmiştir. Bu dönemde varlığını canlı biçimde sürdüren fikri gelenek Yunan felsefesidir.

Bilindiği gibi Yunan felsefesi ontoloji eksenli bir dünya görüşüdür. M.Ö. 6. yüzyılda yaşayan *Thales*'ten günümüze kadar felsefe genelde bir varlık düşüncesidir. Konu da varlığın sebebi, dereceleri ve işleyiş tarzıdır. Bunun içinde ahlâk genelde dışlanmıştır. Dolayısıyla da en idealist felsefeler (*Platon*'un *idealar dünyası*, *Augustinus*'un Tanrı Devleti, *Descartes*'ın varlık felsefesi, vb) birer varlık derecelenmesi

olarak karşımıza çıkarlar. Meselâ *Hellenistik*'in en somut verilerinden birisi olan **Yeni Eflâtuncu** görüşe göre (ki daha sonra dini anlayışlar üzerinde en çok etkili olmuş bir felsefedir) varlık, en üstte *Bir'in* (Tanrı'nın) en altta *maddenin* yer aldığı ve araya *Daimonlar* denen *Nous - Logos, Ruh, Cisim* gibi ara basamakların oluşturduğu bir varlık hiyerarşisi meydana getirmektedir. Bu idealist - dini felsefenin ikinci önemli konusu, insana bir yer bulmaktır. Buna göre de insan bir üst basamaktaki ruh'tan bir pay (parça) almış cisimdir. İnsan için yapılacak şey, bızatihi çirkinlik olan maddeden kurtulup ruhunun asıl kaynağı ile temasa geçmektir. Bu da mistik bir tecrübe ile olur...

Bizde de daha sonra bu hiyerarşik varlık tasarımı ve din anlayışı, Kur'an'ın bazı ayetlerine de atıfta bulunularak sürdürülecektir.

↳ Söz konusu ettiğimiz ontolojik eğilimin, felsefe kaynaklı oluşuna bir delilimiz de aynı eğilimin Hıristiyan dünyasında da gerçekleşmiş olmasıdır. Meselâ IV. yüzyılda yaşayan ve Patristiğin en büyük düşünürü sayılan *Augustinus* "İnsan, dini bilgilerini vahyedilmiş kutsal kitabın yanında kendi ruhundan da devşirebilir" diyordu. Yine 13. yüzyılda skolastiğin büyük üstadları *Albertus Magnus* ve *Aquino'lu Thomas* hep en üstte Allah'ın yer aldığı, aşağıda maddeye kadar inen bir varlık hiyerarşisi kurmaya, insanın dindarlığını da bu hiyerarşi içinde yerini bilmeye bağlamışlardı. Halbuki din ahlâkî bir tavidir. Allah'a ibadet yoludur. Tüm eksiklerine rağmen Protestan Etik (ahlâk) bu klasik Hıristiyan öğretisini aşabildiği yerde bir varlık gösterebilmiştir.↳

↳ Benzetmemizi mutlaklaştırmamak bile 12. ve 13. yüzyıllara geldiğinde İslâm dünyasındaki din anlayışı temel paradigma itibariyle Batı'dan farklı değildi. Tanrı'yı içinde bir olgu olarak tasarlayan sūfi Augustinus'tan, hiyerarşik bir varlık felsefesini somutlaştıran Kelamcı Thomas'tan (tavir itibariyle) farklı değildir.

Gelelim bu yaklaşımın sonuçlarına. Ontoloji bir bakıma metafiziktir, bir başka deyişle teolojidir. İş, bir felsefe olarak soyutlaştırıldıkça, nesnel - reel ilişkiler içinde kendini gösterecek olan ahlâk, din adına yerini bir ruhaniliğe bırakmıştır. Çünkü ahlâk ve hukuk bir farklılaşma temeline dayanırlar. Halbuki özellikle sūfilik ontolojik birlik adına (Tanrı - kul birliği adına) bu temeli sarsmıştır. Meselâ buna göre insanın Allah'a ibadet etmesi demek olan ahlâkî eylemin de, bunun bir müeyyidesi olan ahirete (Cennet ve Cehennem) Kur'anî çerçevede bir yer bulmak imkânsız hale gelmiştir.

Yanlış anlaşılması için hemen belirtelim ki, şüphesiz dinin manevi (aşkın - ruhani) bir yönü vardır ve hiç kimse onu maddî ve hatta sırf rasyonel bir düzleme indirgeyemez. Ama bu manevilik insanın

gerçekçi hayatının içindedir. Meselâ insan, işine dua ile başlar; bu, işini verimli de kılar ama o dua her şeyden önce bir ibadettir. Allah'a karşı onu kendisi yerine getirir. Ama birilerinin salt dua eden, birilerinin dua ettiren durumuna düştüğü yerde bir ruhanilik vardır.

Anladığımız kadarıyla İslâm tarihinde dini anlayış ontolojik çerçeveye çekildikçe, onun adına bir ruhanilik gelişmiştir. Hayatın normal süreçlerinin dışında belli yer ve zamanlarda geçerli (hatim indirtme, mevlût okutma gibi) tipik eylemlerde kendini gösteren (cenaze telkini, iskat işleri, kırkıncı, elli ikinci geceler gibi) öldükten sonra bir başkası tarafından gerçekleştirilebilecek ve çoğu tabir caizse ruhânî uzmanlıklara dayalı törenlerle ortaya konabilen bir İslâm anlayışı ortaya çıkmıştır...

Şüphesiz bunlar da ahlâkidir ama Kur'an'ın insandan istediği, iradeli bir biçimde hayata, normal dinamik süreçler içinde hükümlerin düzenli bir biçimde yaşamasıyla gerçekleşen, olağanüstülüklerle yer bırakmayan bir ahlâkiliktir. Kûfür süreçleriyle hesaplaşan, arınan, korunan, iman cephesini sürekli inşa halinde tutan, inancını tutum ve davranış boyutunda yaşayan (onu içselleştirebilmiş) bir müminliktir. Bu anlayışta birileri birilerine kendisi hayatta iken yapamadığını yapıverme yetkisine sahip değildir.

Burada cevaplandırılması gerekli bir önemli nokta da İslâm gibi toplumsal şartların ürünü olmayan bir dinin algılanışının, kültürel etkileşimlerin bileşkesinde doğmuş bir paradigma ile nasıl sınırlandırıldığıdır. Hemen şunu belirtelim ki, bir sistem ne kadar yüksek değerler ihtiva ederse etsin, kavranması toplumsal - kültürel düzeylere bağlıdır. Tabir caizse o bükülmez değildir, bir plastisitesi vardır. Bir potansiyel güçtür, iyi anlaşılabilirse İslâm bizi yüceltir, ama ne pahasına olursa olsun yukarıya doğru çeken bir kaldıraç değildir. Onu iyi algılamak Kur'an'ı belli paradigmalara saptırmaksızın, bir bütünlük içinde kavramaktır. Onu toplumsal şartlara indirgemekten koruyacak olan da bu bütüncü yaklaşım olacaktır. Esasen bu bütüncü yaklaşımın önemi bize Kur'an'ı ahlâk ekseninde anlamamızı sağlamaktır. Burada söz konusu ettiğimiz bütüncü ahlâk eksenini bireysel - sosyal, maddi - manevi, dünyevi - uhrevî.. vb. kutupların tamamını kapsayan bir eksenidir. Bu nedenle ahlâk eksenini meselâ o, "sosyal düzen" ile özdeşleştirilemez. Evet, İslâm'ın toplumsal şekillenışı vardır ama bu İslâmî / ahlâkî tavrın bütünü değildir.

Teorik düzlemdeki bu bütüncü ahlâk ekseninin pratikteki mihverî insandır. Yani doğası takva ve fücür dengesi üzerine kurulmuş insanın kalbî tavırlarıdır. Onun için Kur'an bilgi, iman ve eylemini 'kalb' (derunilik) olarak almıştır. Gerçekten de ahlâkî olanı hayatının

ekseni haline getirmiş insan ister devlet kursun, ister ev inşa etsin, ister bilim yapıp Allah'ın varlığın doğasına yerleştirdiği yasaları keşfetmeye çalışsın, isterse ticaret ya da zenaatkârlık yapsın... hep bir ahlâkî eylem içindedir.

Esasen Müslüman Kur'an'daki ayetleri ahlâk ekseninde anlamadığı sürece bazı şeyleri çözemeyecek. Meselâ Kur'an ile bilimi bağdaştıramayacak. Bilimin görelî mantıksal doğruluğunu ahlâkî (mutlak) doğruluğun üzerine çıkaracak veya onu salt ruhanî hedeflerle özdeşleştirecek. Salt dinî denen bir alanla dünyevî olan bir alan farkı gözetecek. En basitinden günlük hayatının önemli bir kısmını verdiği mesleğiyle bağdaştıramayacak. Mesleki işlerine başladığı zaman Müslümanlığını bir tarafa bıraktığını varsayacak; Müslümanlık dediği şeylerle ilgilenirken de mesleğini ihmal etmiş olacak. Müslüman bu ve benzeri çelişkilerden kurtulması için İslâm'ı ontolojik / teolojik (ve bunun tabîî bir uzantısı olan ruhanilik) çerçevesinde değil, ahlâk ekseninde anlamak zorundadır.